

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2026.19>

УДК: 572.7:902(477)"16/17"

Тетяна РУДИЧ,

докторка історичних наук,
провідна наукова співробітниця
Інституту археології НАН України,
Київ, Україна

e-mail: rudich@iananu.org.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0008-9046-957X>

Дмитро КУШТАН,

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України,
Київ, Україна

e-mail: kushtan_dp@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6411-2154>

Вероніка УНГУРЯН,

аспірантка
Інституту археології
НАН України,
Київ, Україна

e-mail: verunh@iananu.org.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0001-0809-1299>

Tetyana RUDYCH,

Doctor of History, Lead Researcher,
Institute of Archaeology,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

Dmytro KUSHTAN,

PhD in History, Senior Researcher,
Institute of Archaeology,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

Veronika UNHURIAN,

PhD student,
Institute of Archaeology,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря 17–18 ст. в місті Черкаси

У статті представлено краніологічний аналіз антропологічного матеріалу з розкопок цвинтаря 17–18 ст. у місті Черкаси. Чоловіча серія з Черкас найбільш чітко (з урахуванням процесу брахікефалізації) демонструє антропологічні паралелі з окремими серіями давньоруської доби Середнього Подніпров'я та, що особливо важливо, з групами сільського населення земель, які колись належали полянам (Бучак, Козаровичі). Із серій ранньомодерного часу морфологічно та статистично черкаська чоловіча серія досить близька до окремих правобережних груп (київський Поділ) та лівобережних серій (Суми, Лютецька, Батурич). Це добре демонструє розселення правобережного населення на лівобережні землі. Зворотні міграції може ілюструвати краніологія жінок з даного могильника. Вони статистично близькі до низки лівобережних серій козацької доби та давньоруських (чернігівських) груп цього регіону. У мешканців Черкас, які поховані на даному могильнику, не фіксується відсутніх кочових впливів, таких як на могильниках у Чигирині, Суботіві, Вишгороді.

Ключові слова: доба пізнього середньовіччя, ранньомодерний час, Центральна Україна, антропологія, краніологія.

Anthropological Materials from the Excavation of the 17th –18th-Century Cemetery in Cherkasy

Anthropological material came from excavations of the 17th–18th-century cemetery of the Holy Trinity Church in Cherkasy Podil. The male series from Cherkasy, when considering the process of brachycephalization, demonstrates anthropological parallels with individual series from the Ancient Rus period in the Middle Dnipro region. Notably, the male series also shows similarities with rural populations from territories formerly inhabited by the Polianian tribes, such as Buchak and Kozarovychi. Morphologically and statistically, the Cherkasy male series is closely related to specific right-bank groups

(Kyiv Podil) and left-bank series (Sumy, Lyutenka, Baturyn) from the early modern period. This pattern may reflect the resettlement of right-bank populations to left-bank Dnipro territories. In contrast, the craniological characteristics of females from this cemetery suggest reverse migration patterns. Female skulls are statistically similar to several left-bank series from the Cossack period and Ancient Rus (Chernihiv) groups in the region. The inhabitants of Cherkasy do not exhibit significant nomadic craniological traits, which are present in populations buried in the cemeteries of Chyhyryn, Subotiv, and Vyshhorod.

Keywords: late medieval period, early modern period, Central Ukraine, anthropology, craniology.

Одним із пріоритетних напрямків сучасної фізичної антропології України є вивчення походження та складу давнього населення України за краніологічними даними. Значний відтинок часу від другої половини 13 ст. до кінця 18 ст. дуже слабо представлений антропологічним матеріалом. Це пояснюється тим, що тривалий час антропологічний матеріал післямонгольської доби не збирався та комплексно не досліджувався. Перші публікації матеріалів цього періоду з'являються лише наприкінці 1990-х років¹. Водночас він є цінним джерелом, що дозволяє розглянути динаміку фізичного типу населення на конкретній території, відстежити можливість наявності автохтонних ліній, говорити про міграції на ці землі та виявляти території попереднього проживання мігрантів. Звісно, інформація стосовно міграцій для цього хронологічного зрізу частково представлена писемними джерелами, тож антропологічні дослідження в напрямку їх виявлення є менш актуальними, чим для більш ранніх періодів. Але незаперечним є те, що аналіз матеріалу 14–19 ст. допомагає простежити етапи формування антропологічного складу населення України.

Метою статті є публікація антропологічного матеріалу з цвинтаря в Черкасах та опрацювання його за краніометричною програмою, що дозволить розширити базу даних вибірок, які репрезентують населення ранньомодерного часу території України.

Для дослідників, які спеціалізуються з етнічної антропології, ця серія з Черкас є особливо важливою та актуальною з низки причин. Вона походить з території правобережжя Середнього Подніпров'я — зони, де на сьогодні серед населення поширений центрально-український антропологічний тип, що вважається домінуючим серед сучасних українців та охоплює значні території Середньої Наддніпрянщини, Поділля, Слобожанщини². Час і етапи формування такого типу тривалий час залишаються під питанням, а щодо складників, які стали його основою, погляди дослідників різняться.

¹ Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології. Київ : ІА НАН України, 2014. С. 167.

² Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. Київ : Наукова думка, 1965. С. 47.

Регіони, де на сьогодні домінує цей тип, мали різну історичну долю, що впливало на антропологічну ситуацію в них. Землі Правобережжя Середнього Подніпров'я, з яких походять матеріали черкаського цвинтаря, практично завжди мали складну антропологічну історію, бо знаходилися на кордоні лісостепу та степу. Це тривалий час забезпечувало міграційні хвилі зі степного півдня, які періодично змінювалися міграційними потоками з більш північних територій, західних і східних земель. Під час формування та розквіту княжої Русі Київська земля, що стала її політичним центром, була одним із найбільш строкатих регіонів як в антропологічному, так і в етнічному аспектах³. Ядро мешканців складала східні слов'яни, що були вихідцями переважно з колишніх полянських та, меншою мірою, древлянських племен. Для укріплення південного кордону Київської землі княжою владою залучалися як групи з різних територій східнослов'янського світу, так і представники балтських народів і кочових груп. Селилися тут також вихідці з західнослов'янських земель, були присутні і варяги. Інформацію про це несуть писемні джерела, археологічні та антропологічні дані⁴.

Ослаблення давньоруської держави, монголо-татарська навала, створення Монгольської імперії, а на її західних територіях — Золотої Орди, спричинили істотні зміни на значних просторах Східної Європи. Рівень людських і матеріальних втрат в окремих землях Русі був неоднаковий, економічне й політичне становище їх істотно відрізнялося, їх подальші долі склалися по-різному. Питання, наскільки саме правобережжя Середнього Дніпра зазнало демографічних і економічних втрат після монгольської навали, залишається відкритим, але політичні зміни були очевидними та епохальними⁵.

Тривалий час землі сучасної Київщини й Черкащини знаходилися у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, козацької держави Богдана Хмельницького, а наприкінці

³ Моця О. П. Етнічний склад населення південноруських земель. *Давня історія України* / ред. П. П. Толочко. Київ : Поліграфкнига, 2000. Т. 3. С. 476–514.

⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. До року 1340. Нью-Йорк : Книгоспілка, 1954. С. 366–428; Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я. С. 66–76.

⁵ Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середина XVI ст. Київ : Наукова думка, 1996. С. 42.

18 ст. потрапили до складу Російської імперії. Якщо в 14–16 ст. землі регіону потерпали переважно від нападів степовиків з південних територій, то у 17–18 ст. вони були охоплені повстаннями та війнами. Усі ці події істотно впливали як на демографічну ситуацію, так і на напрямок міграцій потоків, які йшли на ці землі або у зворотному напрямку⁶.

Джерельною базою дослідження є серія із 12 чоловічих та 12 жіночих черепів, які походять з розкопок цвинтаря Свято-Троїцької церкви, що проводились Черкаською археологічною експедицією ІА НАН України під керівництвом Дмитра Куштана⁷. Дерев'яна церква була збудована у 1671 році на території черкаського Подолу та на сьогодні не збереглася. Вона була освячена з благословення митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського, соратника Петра Дорошенка⁸. Автор розкопок датує цвинтар 17–18 ст. Нижня хронологічна дата цвинтаря визначається 70-ми роками 17 ст. за часом спорудження Свято-Троїцької церкви, а поховання на ній здійснювалися, ймовірно, до кінця 18 ст., бо на планах міста 1797 та 1800 років цей цвинтар відсутній⁹. Опрацьований матеріал походить з найбільш давньої частини цвинтаря. Він становить особливий інтерес, передусім тому, що територія Правобережжя Середнього Подніпров'я представлена невеликою кількістю хронологічно близьких серій.

Кісткові рештки з цього цвинтаря опрацьовувалися спочатку в польових умовах аспіранткою відділу біоархеології ІА НАНУ Веронікою Унгурян, опис матеріалу, визначення статі та віку були оформлені у вигляді додатку до археологічного звіту. Статі і вік визначалися за допомогою низки методів¹⁰. Для формування чоловічої та жіночої вибірок з матеріалів могильника було залучено черепи дорослих людей, ріст кісток яких закінчився та статі яких можна було визначити. Надалі опрацювання матеріалів продовжувалося в лабораторії Відділу біоархеології ІА НАНУ за різними антропологічними програмами.

Краніологічні виміри проводилися за методиками, використовуваними вітчизняною

антропологічною школою¹¹. Під час опису черепів стали в нагоді рубрикації Георгія Дебеца. У процесі роботи над матеріалами з цього могильника ми отримали декілька варіантів міжгрупового порівняльного аналізу з використанням низки статистичних методів (пакет програм Systat).

Характеристика чоловічої серії. У середньому чоловіча серія характеризується середньодовгою, середньоширокою, середньовисокою черепною коробкою. Форма черепа в середньому вияві брахікранна, але в групі фіксуються й доліхокранні форми. Найменша ширина лоба середня, кут нахилу лобної кістки відноситься до категорії середніх.

Обличчя середньошироке на верхньому рівні, на рівні вилиць і на середньому рівні. Висота обличчя мала, за верхньолицевим показником в середньому вияві воно відноситься до категорії мезен, хоча у вибірці присутні вузьколиці та широколиці форми. Обличчя мезогнатне, його горизонтальне профілювання різке як на верхньому рівні, так і на середньому рівні.

Орбіти за абсолютними розмірами низькі та вузькі (з тенденцією до середніх), за орбітним індексом вони потрапляють до категорії мезоконхних. Ніс середньої висоти (на межі з низьким), середньоширокий, за носовим показником він мезориний. Кістки носа виступають на межі середніх та великих значень. Перенісся високе (табл. 1).

Таблиця 1

Максимальні та мінімальні значення, середні характеристики чоловічих черепів з вибірки матеріалів з цвинтаря Свято-Троїцької церкви на території черкаського Подолу¹²

Ознаки за Мартіном	N	Min	Max	M	S
1. Поздовжній діаметр	12	170	192	179,41	5,99
8. Поперечний діаметр	12	135	152	143,5	4,79
17. Висотний діаметр b-br	12	130	140	133,75	4,16
20. Вушна висота p-br	11	108,8	124,8	114,05	4,62
5. Довжина основи черепа	12	90	110	100,5	5,28
9. Найменша ширина лоба	11	91	107	98,18	4,49
10. Найбільша ширина лоба	11	115	127	121,09	3,93
11. Вушна ширина	12	113	130	124,25	5,06
12. Ширина потилиці	12	99	120	108,5	5,44
26. Лобна дуга	12	110	134	125,08	7,09
27. Тім'яна дуга	12	115	160	132,33	12,72
28. Потилична дуга	12	97	127	112	8,74
29. Лобна хорда	12	97	116	108,5	5,36
30. Тім'яна хорда	12	106	130	114,12	6,59
31. Потилична хорда	12	82	101	92,42	4,94

¹¹ Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. Jena: Gustav Fischer, 1928 S. 505–584; Алексеев В. П., Дебеч Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва: Наука, 1964. С. 49–75.

¹² Table 1. Maximal, minimal and mean values of male skulls from the Holy Trinity Church cemetery, Cherkasy Podil.

⁶ Рудич Т. О. Населення Середнього... С. 167.

⁷ Куштан Д. Розкопки на території Черкаського Подолу. *Археологічні дослідження в Україні 2022* / ред. Ю. В. Болтрик. Київ : ІА НАНУ, 2023. С. 323–331.

⁸ Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. Киев : Киево-Печерская Лавра, 1864. С. 613.

⁹ Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас. Київ; Черкаси : ІА НАНУ, 2016. С. 213.

¹⁰ Buikstra J., Ubelaker D. Standards for data collection from human skeletal remains. *Arkansas Archeological Survey Research Series*. 1994. Vol. 44. P. 15–21.

Висота вигину лоба	12	23	29	25,33	2,05
Висота вигину потилиці	12	20	35	25,5	4,77
40. Довжина основи обличчя	8	90	102	94,87	4,58
43. Верхня ширина обличчя	11	100	111	104,82	4,33
45. Діаметр вилиць	12	118	144	131,7	6,10
46. Середня ширина обличчя	11	90	102	96,45	3,69
48. Верхня висота обличчя	12	60	73	67,67	3,62
60. Довжина альвеолярної дуги	9	48	57	54	2,92
61. Ширина альвеолярної дуги	10	54	67	61,8	4,16
55. Висота носа	11	44	56	50	2,89
54. Ширина носа	11	23	28	25	2,09
51. Ширина орбіти	12	38	44	40,58	1,88
52. Висота орбіти	12	29	35	32,21	1,72
MS. Максиллофронтальна ширина	12	17	25	20,55	2,38
MS. Максиллофронтальна висота	12	7	10	8	1,13
SC. Симотична ширина	12	5	12	9,25	2,09
SS. Симотична висота	12	2,5	6	4,04	1,03
DC. Дакріальна ширина	12	21	28	23,67	2,22
DS. Дакріальна висота	12	10	17	12,58	2,06
32. Кут профілю лоба (nasion)	12	80	89	85,9	3,5
77. Назомалярний кут	12	133,5	146	139	4,4
Zm. Зигомасиллярний кут	12	120	132	124,8	3,9
72. Загальний кут обличчя	12	82	90	85,4	2,9
73. Кут середньої частини обличчя	12	82	90	85,4	2,93
75.1. Кут носа	11	16	41	28,6	7,07
Fc. Глибина іклової ямки	12	2	6	4,29	1,4
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	4	111	128	120,25	8,09
66. Кутова ширина нижньої щелепи	9	96	114	103,66	5,74
71a. Найменша ширина гілки щелепи	10	30	35	32,65	1,63
67. Передня ширина нижньої щелепи	10	44	53	47,7	2,91
69. Висота симфізу нижньої щелепи	8	30	38	33,87	3,04
69(1). Висота тіла нижньої щелепи	9	28	34	31,16	2,32
69(3). Товщина тіла нижньої щелепи	8	10	13	11,75	0,88
Надперенісся (1-6)	10	1	3	2,2	0,63
Зовнішній потиличний виступ /0-5/	10	2	5	3,5	0,97
Соскоподібні виростки /1-3/	9	2	4	2,78	0,67
Індекс:					
Черепний	12	74,4	89,4	80,1	4,78
Лицевий	11	43,4	58,5	50,7	4,29
Орбітний	12	70,7	86,8	79,5	5,6
Носовий	12	45,1	56	49,76	3,41
Симотичний	12	27,8	80	45,6	14,8
Дакріальний	12	42,8	69,6	53,2	7,63

Характеристика жіночої серії. Жіноча серія характеризується середньодовгою на межі з довгою, середньоширокою, середньовисокою черепною коробкою. Черепна коробка має у середньому вияві брахікранну форму. Найменша ширина лоба на межі малої та середньої, кут нахилу лобної кістки великий.

Верхня ширина обличчя середня, діаметр вилиць середній, ширина обличчя на зигомасиллярному рівні середня. Висота обличчя мала на межі з середньою. За верхньолицевим індексом обличчя відноситься до категорії мезен, але з тенденцією до еуріен. Воно ортогнатне. У горизонтальній площині обличчя на верхньому рівні профільоване різко на межі з помірним, а на середньому рівні його профілювання різке.

Орбіти низькі, середньоширокі, а за індексом мезоконхні. Ніс низький на межі з середнім, середньоширокий, за індексом він мезориний. Кут виступу носа на межі середнього та значного. Перенісся середньовисоке на симотичному рівні та високе на дакріальному рівні (табл. 2).

Таблиця 2

Максимальні, мінімальні та середні значення жіночих черепів з кладовища церкви Святої Трійці, Черкаський Поділ¹³

Ознаки за Мартіном	N	Min	Max	M	S
1. Поздовжній діаметр	12	160	178	169,4	5,26
8. Поперечний діаметр	12	127	146	138,25	6,16
17. Висотний діаметр b-br	12	115	140	128,5	6,93
20. Вушна висота p-br	12	104,6	119	110,47	3,62
5. Довжина основи черепа	12	90	103	95,5	4,34
9. Найменша ширина лоба	12	92	102	95,67	3,45
10. Найбільша ширина лоба	11	111	126	118,8	4,3
11. Вушна ширина	12	110	129	119,9	6,23
12. Ширина потилиці	12	98	115	106,3	5,43
26. Лобна дуга	12	106	134	120,7	8,2
27. Тім'яна дуга	12	101	132	116,7	9,39
28. Потилична дуга	12	88	128	109,7	11,09
29. Лобна хорда	12	97	122	107,7	6,58
30. Тім'яна хорда	12	80	117	104,58	9,53
31. Потилична хорда	11	79	111	93,36	8,11
Висота вигину лоба	12	22	31	25,6	2,61
Висота вигину потилиці	12	22	35	26	3,97
40. Довжина основи обличчя	12	82	96	89,9	4,72
43. Верхня ширина обличчя	12	97	108	101,25	3,77
45. Діаметр вилиць	12	116	132	125,17	5,18
46. Середня ширина обличчя	12	85	102	93,5	6,2
48. Верхня висота обличчя	12	57	69,5	63,17	4,61

¹³ Table 2. Maximal, minimal and mean values of female skulls from the Holy Trinity Church cemetery, Cherkasy Podil.

60. Довжина альвеолярної дуги	8	50	55	52,3	1,59
61. Ширина альвеолярної дуги	8	52	67	57,25	5,42
55. Висота носа	11	42	53	47,6	3,41
54. Ширина носа	12	22	27	23,96	1,4
51. Ширина орбіти	12	38	42	39,58	1,56
52. Висота орбіти	12	28	35	31,75	2,34
MC. Максиллофронтальна ширина	12	16	22	18,92	1,93
MS. Максиллофронтальна висота	12	4	14	7,5	2,58
SC. Симотична ширина	12		10		1,43
SS. Симотична висота	12	1	7	3	1,55
DC. Дакріальна ширина	11	18	24	21	1,89
DS. Дакріальна висота	11	8	14	11,77	1,81
32. Кут профілю лоба (nasion)	12	82	92	87,17	3,07
77. Назомаллярний кут	11	133	147	140,3	4,2
Zm. Зигмаксиллярний кут	11	119	135	126	5,09
72. Загальний кут обличчя	12	78	90	86	3,27
73. Кут середньої частини обличчя	12	82	90	86,7	3,13
75.1. Кут носа	9	16	35	25,3	5,81
Fc. Глибина іклової ямки	12	2	5	3,8	1,00
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	10	104	123	114,1	6,5
66. Кутова ширина нижньої щелепи	11	82	103	92,5	7,17
71a. Найменша ширина гілки щелепи	12	28	35	31,08	1,93
67. Передня ширина нижньої щелепи	12	41,5	48	44,9	2,12
69. Висота симфізу нижньої щелепи	9	25	33	29,27	2,51
69(1). Висота тіла нижньої щелепи	10	21	33	27,6	3,95
69(3). Товщина тіла нижньої щелепи	11	8	13	10,47	1,7
Надперенісся (1-6)	12	1	2	1,42	0,52
Зовнішній потиличний виступ /0-5/	12	1	4	2,07	0,98
Соскоподібні виростки /1-3/	12	1	2	1,58	0,52
Індекс:					
Черепний	12	78	86,2	81,6	2,96
Лицевий	12	46	54,7	50,42	2,9
Орбітний	12	70	86,8	80,27	5,06
Носовий	12	45	55,5	50,17	3,7
Симотичний	12	11,1	70	35,6	14,8
Дакріальний	11	30	68,4	53,6	12,2

Візуальні спостереження та внутрішньогруповий статистичний аналіз дозволяють говорити про антропологічну неоднорідність як чоловічої, так і жіночої частини групи. Така картина характерна для більшості міських груп регіону доби середньовіччя та раньомодерного періоду.

У межах внутрішньогрупового аналізу для нашої серії були також розраховані

коефіцієнти статевого диморфізму, а їх значення порівняно з даними, розрахованими для однорідних груп¹⁴. З урахуванням статевого диморфізму жіноча частина популяції характеризується коротшою, але вищою черепною коробкою, ширшим обличчям, вищим, але вузким носом, ширшими та нижчими орбітами. Це свідчить на користь неоднорідності групи, а також того, що жіноча та чоловіча частини серії формувалися з дещо різних складників.

Тож за результатами внутрішньогрупового аналізу можна говорити про неоднорідність вибірки, а також відмінність у формуванні чоловічої та жіночої частини групи, що також характерно для більшості серій цього періоду. Як правило, такі відмінності добре підтверджують результати міжгрупового аналізу чоловічих та жіночих серій, поданого нижче.

Міжгруповий аналіз. Передусім нас цікавить місце черкаської вибірки в колі хронологічно близьких груп Середнього Подніпров'я. Таких груп небагато. Найбільш північною з них є серія з Вишгорода першої половини 17 ст.¹⁵. Дві вибірки черепів походять з Києва. Одна з них репрезентує цвинтар біля Михайлівського Золотоверхого собору 15–18 ст. (матеріали Рудич Т.), інша представляє населення київського Подолу 16–18 ст.¹⁶. Серія з сотенного містечка Стайки 17 ст. територіально знаходиться нижче за течією Дніпра, між Києвом і Каневом¹⁷. Група 16–17 ст. з Чигирини (матеріали Рудич Т.) та вибірка з Суботова, яка орієнтовно датується 15 ст.¹⁸, є найбільш південними. Усі серії є антропологічно неоднорідними, але в кожній із них виділяються домінуючі складники, що визначають їхнє місце під час проведення міжгрупового статистичного аналізу, поданого нижче.

Звернемо увагу на ознаки, що традиційно використовували для типологічного розмежування чоловічих груп східних слов'ян¹⁹. За черепним індексом з семи перелічених груп шість

¹⁴ Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. Jena: Gustav Fischer, 1928. S. 505–584; Алексеев В. П., Дебеч Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва: Наука, 1964. С. 49–75.

¹⁵ Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я... С. 272–277.

¹⁶ Долженко Ю. В. Краниологія населення Київського Подолу XVI–XVIII ст. (могилиник по вул. Юрківська, 3). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2016. Т. 2, № 3. С. 3–17.

¹⁷ Потехіна І. Д. Краниологічний комплекс мешканців містечка Стайки XVII–XVIII ст. і його походження. *Історична антропологія та біоархеологія України* / ред. І. Д. Потехіна. Київ: ІА НАНУ, 2020. Вип. 2. С. 125–149.

¹⁸ Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я... С. 177.

¹⁹ Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян. Москва: МГУ, 1973. С. 46–68.

характеризуються брахікранією, одна серія мезокранією з тенденцією до доліхокранії. Діаметр вилиць, який характеризує ширину обличчя, відноситься до категорії широких та середньошироких. Усі групи потрапляють за носовим індексом до категорії мезоринних. Кут виступання носа в одних випадках середній, а в інших — великий.

Від використання типологічного підходу для аналізу матеріалу антропологія на сучасному етапі практично відмовилася, до того ж вона розраховувалася для серій давньоруської доби. Водночас, зауважимо, що серії доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу Середнього Подніпров'я віднести до одного типу, навіть у захопленні результатами, навряд чи можна. Це, найперше, віддзеркалює відмінність у складниках, які мали генетичні витоки у різних давніх групах.

Морфологічно серія чоловічих черепів з Черкас виявляється в цьому регіоні найближчою до групи з київського Подолу, але найбільш віддаленою від південних серій з Чигирини й Суботова. Останні дві відрізняються від черкасців ширшим обличчям (різниця в останньому випадку є статистично достовірною) та горизонтальним профілюванням обличчя, яке в останніх двох випадках тяжіє до помірному.

Відзначимо, що черкаські чоловіки мають найменші розміри обличчя серед пізньосередньовічних і ранньомодерних груп правобережжя Середнього Наддніпров'я, саме це і робить їх єдиною з відомих на сьогодні серій у регіоні, яким можна спробувати знайти аналогії серед місцевого населення давньоруської доби.

Для об'єктивізації висновків в антропології використовуються методи багатомірної статистики. У процесі роботи над матеріалами з цього цвинтаря нами було проведено декілька варіантів міжгрупового порівняльного аналізу з використанням низки статистичних методів.

Міжгруповий статистичний аналіз, чоловіки. Серія з Черкас розглядалася в колі хронологічно близьких груп (пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби з території України, Східної Європи, Середньої, Північної та Південної Європи).

Аналіз проводився у декілька етапів: у колі груп доби раннього модерна з території України й серій доби середньовіччя з території України; у колі серій давньоруської доби Східної Європи; у колі серій, які представляли слов'ян та групи представників інших етнічних груп Східної Європи (балтів, представників степових груп, населення Кавказу).

Для ілюстрації роботи ми відібрали варіанти аналізу, які вважаємо найбільш цікавими й показовими. На нашу думку, така процедура є раціональною та пов'язує емпіричні спостереження зі статистичними результатами. На жаль, у краніології деякі статті перевантажені статистичним

аналізом, в окремих випадках досить безмістовним. Вони демонструють неспроможність автора визначити мету аналізу, а також утруднюють інтерпретацію результатів, що, на жаль, іноді призводить до некоректних висновків.

До цього варіанту факторного аналізу увійшли серії ранньомодерної доби території України, а також низка серій давньоруського часу з цих територій. До порівняльного аналізу було залучено групи 14–18 ст.: Чигирин, Суботів, Вишгород (матеріали Рудич Т.), Меджибіж (матеріали Рудич Т.), Стайки²⁰, Ратнів²¹, Рівне²², Батурич²³, Лютецька²⁴, Суми²⁵, Ужгород²⁶, дві серії з Києва. Одна з них (Київ 2) представляє людей з цвинтаря Михайлівського Золотоверхого монастиря (матеріали Рудич Т.), а друга (Київ 3) — мешканців Подолу²⁷.

До порівняльного аналізу увійшли серії давньоруської доби, найперше Середнього Подніпров'я: Григорівка, Бучак²⁸, Козаровичі²⁹, Миколаївський могильник, хутір Половецький³⁰,

²⁰ Потехіна І. Д. Краніологічний комплекс... С. 125–139.

²¹ Долженко Ю., Златогорський О. Краніологічні матеріали XIV–XV ст. з розкопок с. Ратнів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2016. Т. 1. № 4. С. 11–22.

²² Долженко Ю., Прищеп Б. Краніологія похованих в Римо-католицькому костелі св. Антонія міста Рівного XVI–XVII ст. *Археологічні студії Меджибіж*. 2015. Вип. 4. С. 7–16.

²³ Dolzhenko Yu. Craniological characteristics of the Baturyn's population in 17–18 centuries. *Ніжинська старовина. Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України»*. 2014. Т. 18. № 21. С. 40–56.

²⁴ Долженко Ю. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютецька. *Проблеми дослідження пам'яток археології східної України* / ред. В. В. Отрощенко. Луганськ, 2012. С. 487–507.

²⁵ Білинська Л. І., Долженко Ю. В. Населення Сум другої половини XVII–XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2018. Вип. 22. С. 67–89.

²⁶ Долженко Ю., Мойжес В. Краніологія та статевовікова характеристика поховань другої половини XIV–XVII ст. з церкви Ужгородського замку. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2022. Т. 1. № 46. С. 228–264.

²⁷ Долженко Ю. В. Краніологія населення... С. 3–17.

²⁸ Козак А. Д. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак). *Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология* / ред. В. П. Алексеев. Москва : Новый сад, 2000. Ч. 2. С. 243–259; Козак А. Д. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника. *Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка* / ред. В. А. Петрашенко. Киев : Академперіодика, 2005. С. 226–241.

²⁹ Рудич Т. О. Антропологічний матеріал із розкопок могильника давньоруської доби біля с. Козаровичі. *Історична антропология та біоархеология України* / ред. І. Д. Потехіна. Київ : ІА НАНУ, 2020. Вип. 2. С. 78–91.

³⁰ Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины. Київ : Наукова думка, 1967. С. 138–145.

Юр'єв, Яблунівка³¹, Монастирок³², Княжа Гора, Вітачів³³, Лука (матеріали Рудич Т.), Київ 1, який є об'єднаною серією 10–13 ст.³⁴, об'єднана серія з давньоруського Чернігова³⁵, група з Любеча³⁶, серія з Переяслава, Галича, Зеленого (матеріали Рудич Т.), Звягеля³⁷, Василюва, Бранешт³⁸, Жванця³⁹. Було залучено для порівняння також три збірні серії давньоруської доби з лівобережних земель. Серії об'єднують матеріали сільських могильників 10–13 ст. та фігурують у літературі під назвами «збірні серія полян переяславських», «збірні серія полян чернігівських», «збірні серія сіверян»⁴⁰. Вони сформовані Тетяною Алексеєвою за схемою розподілу племінних територій, які були проведені Валентином Седовим. Назви збірних серій інколи викликають нарікання в археологів, але вони є авторськими й зручними для опису результатів міжгрупового аналізу.

Серії порівнювалися методом головних компонент за низкою таксономічно важливих ознак: довжина, ширина, висота черепа, ширина лоба, висота обличчя, ширина обличчя, висота та ширина орбіт, ширина й висота носа, назомальярний та зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання обличчя, кут кісток носа, симотичний індекс, дакріальний індекс.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два головних фактора, у яких навантаження більше за 1. Найбільші додатні

³¹ Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Исследование летописного Юрьева на Руси и его окрестностей. *Земли Южной Руси в IX–XIV вв.* / ред. П. П. Толочко. Киев : Наукова думка, 1985. С. 57–62.

³² Покас П. М. Антропологическая характеристика погребений. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре* / ред. Е. В. Максимов, В. А. Петрашенко. Киев : Наукова думка, 1988. С. 136–138.

³³ Алексеєва Т. И. Этногенез восточных... С. 46–68.

³⁴ Там само; Дяченко В. Д. Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI–XIII ст.). *Стародавній Київ* / ред. П. П. Толочко. Київ : Наукова думка, 1993. С. 151–166; Козак О. Д. Кияни княжої доби. Київ : Академперіодика, 2010. С. 330–345; Рудич Т. О., Козак О. Д. Населення київського Подолу давньоруської доби. *Археологія*. 2021. Вип. 2. С. 63–79.

³⁵ Алексеєва Т. И. Этногенез восточных... С. 46–68; Долженко Ю. В. Антропологічний склад давньоруського Чернігова. *Історична антропологія та біоархеологія України* / ред. І. Д. Потехіна. Київ : ІА НАНУ, 2014. Вип. 1. С. 49–84.

³⁶ Алексеєва Т. И. Этногенез восточных... С. 46–68.

³⁷ Рудич Т. О. Антропологічний склад населення північних районів України X–XIII ст. (правий берег Дніпра). *Vita Antiqua*. 2003. Вип. 5–6. С. 202–214.

³⁸ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. Москва : Наука, 1975. С. 232–249.

³⁹ Долженко Ю. В. Могильник XII–XIII ст. Жванець на Дністрі за даними краніології. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історичні науки»*. 2020. Т. 31. № 70. С. 134–143.

⁴⁰ Алексеєва Т. И. Этногенез восточных... С. 46–68.

навантаження після варімаксної ротації мають за першим фактором ширина лоба, діаметр вилиць, висота обличчя, ширина та висота орбіт, висота носа. Вони розділяють 21,08 % сукупності. За другим фактором найбільші додатні навантаження несе довжина черепа, ширина носа, а найбільші від'ємні — ширина черепа та зигомаксиллярний кут. Вони розділяють 18,4% сукупності.

За результатами аналізу уся сукупність чоловічих серій була розподілена за навантаженнями двох факторів, а усі групи було вписано у простір головних факторів поліморфізму за факторними навантаженнями на них (рис. 1). Ознаки, які несуть навантаження за 1 фактором найбільш чітко диференціюють матеріали давньоруської доби.

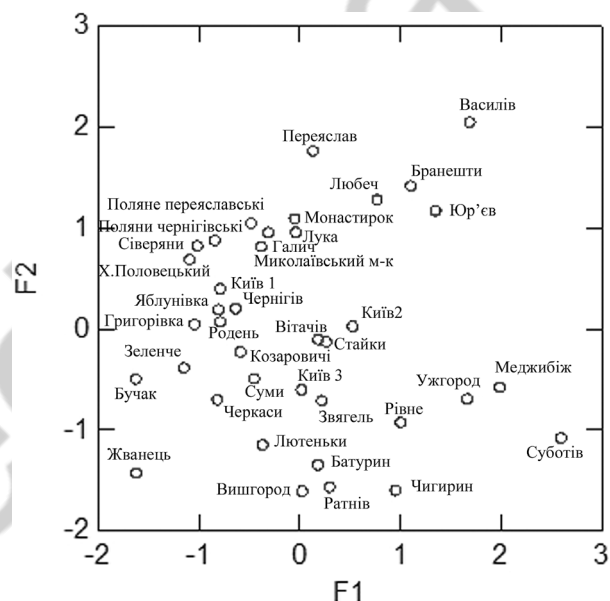

Рис. 1. Міжгруповий статистичний аналіз, чоловіки

Чоловічі серії давньоруської доби й пізнього середньовіччя — ранньомодерного часу найбільш чітко диференціюють ознаки, що несуть навантаження за другим фактором. Усі серії доби пізнього середньовіччя й ранньомодерного часу опиняються в нижній половині факторного поля. Для цих груп характерні менша довжина, але більша ширина черепної коробки, вужчі носи, слабкіше профілювання обличчя на зигомаксиллярному рівні, нижче перенісся.

Стосовно поздовжнього й поперечного діаметрів, які найбільш диференціюють ці масиви, то вони обумовлюють форму черепної коробки в напрямку брахікефалізації. Процес брахікефалізації, який припав на другу половину 2 тис. н. е., охопив більшість країн Європи, Південний Сибір, Японію тощо⁴¹. Брахікефалізацію, яку відзначили антропологи ще в кінці 19 ст., відносять

⁴¹ Сегеда С. П. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. Київ : Видавництво

до епохальних змін. Її природа залишається під питанням. Вона охопила далеко не всі країни Європи, а темпи та розміри її не були однаковими в різних регіонах.

Проте в нижній частині факторного поля окрім серій доби ранньомодерного часу присутні також окремі групи давньоруської доби з території Середнього Подніпров'я та південних районів Правобережжя України.

Населення Середнього Подніпров'я давньоруської доби було неоднорідним. Це особливо добре прослідковується на матеріалах міських некрополів. У формуванні населення регіону брали участь як вихідці з місцевих сільських груп, так і вихідці з інших східнослов'янських земель, люди з земель західних слов'ян. Присутні тут були також люди, які мали коріння в іраномовних⁴², балтських⁴³ популяціях, а також тюркомовних групах. Це фіксується за писемними джерелами, археологічними та антропологічними даними. Але найбільш репрезентативними для характеристики населення регіону доби середньовіччя в антропології вважається сільське населення. У нашому випадку статистична й морфологічна близькість черкаської серії з групами Бучака та Козаровичі може відображати генетичну спорідненість частини населення Черкас з частиною сільського населення Середнього Подніпров'я давньоруської доби, а також окремими серіями Східного Прикарпаття (Зеленче).

Згруп 15–18 ст., що представляють Дніпровське Правобережжя, до чоловічої серії з Черкас статистично та морфологічно найближчою виявляється населення київського Подолу. Стосовно серій з південних територій сьогоденної Черкащини, таких як Чигирин та Суботів, то вони досить суттєво дистанціюються за низкою ознак, які несуть навантаження на 1 фактор, так і за ознаками, що несуть навантаження на 2 фактор. Ці групи відрізняються більшими розмірами обличчя, орбіт, вужчими носами, слабкішим профілюванням обличчя на зігмаксілярному рівні, нижчим переніссям. Відхилення цих серій саме за такими ознаками від решти слов'янських груп свідчить про включення до їх складу істотної домішки, притаманної кочовим народам степу⁴⁴. Те, що степовий компонент потрапив до серій козацької доби не через групи давньоруського часу, добре демонструють результати статистичного аналізу. Хоча вихідці з кочових груп перебували на службі в давньоруських князів, але у цьому випадку ми

імені Олени Теліги, 2001. С. 144; Рудич Т. О. Населення Середнього... С. 190.

⁴² Там само. С. 139.

⁴³ Івакін В., Баранов В., Дяченко Д. Середньовічні старожитності балтів у Пороссі. *Археологія України за роки незалежності* / ред. Я. П. Гершкович, Д. С. Гречко. Київ : ІА НАНУ, 2022. С. 349–354.

⁴⁴ Рудич Т. О. Населення Середнього... С. 174.

маємо справу з більш пізніми, післямонгольськими, включеннями.

За результатами міжгрупового аналізу вимагується низка статистично близьких чоловічих груп козацької доби, які представляють населення Подніпров'я та походять з прибережних районів правого берега Дніпра, й з окремих територій Лівобережжя. Це групи з Черкас, київського Подолу, Сум, Лютецьок. До неї тяжіють також групи зі Стайок (Правобережжя) і Батурина. Меншою мірою можна говорити про Вишгород, серед населення якого відчувається степова домішка.

Міжгруповий статистичний аналіз, жінки. Розробки й аналіз у галузі етнічної антропології базувалися тривалий час передусім на чоловічих вибірках. Вони, як вже відзначалося вище, краще фіксують міграційні процеси. Надалі (в 90-х роках 20 ст.) ситуація почала змінюватися. Жіночі серії у міжгруповому аналізі почали набувати ролі вагомому аргументу. Вважалося, що жіночі групи краще віддзеркалюють безперервність місцевих генетичних ліній. З'ясувалося, що це може залежати від часу й території.

До цього варіанту факторного аналізу увійшли серії ранньомодерної доби території України, а також низка серій давньоруського часу з цих територій. Підбірка жіночих серій для аналізу дещо відрізняється від чоловічої, це пов'язано з тим, що з окремих пам'яток ми маємо або лише чоловічі, або тільки жіночі вибірки.

До порівняльного аналізу було залучено групи 14–18 ст.: Чигирин, Вишгород⁴⁵, Меджибіж (матеріали Рудич Т.), Стайки⁴⁶, Ратнів⁴⁷, Батурина⁴⁸, Лютецька⁴⁹, Суми⁵⁰, Ужгород⁵¹, дві серії з Києва. Одна з них (Київ 7) представляє людей із цвинтаря Михайлівського Золотоверхого монастиря (матеріали Рудич Т.), а друга (Київ 6) — мешканців Подолу⁵². До порівняльного аналізу увійшли такі серії давньоруської доби: Бучак⁵³, Козаровичі⁵⁴, Миколаївський могильник, хутір Половецький⁵⁵, Княжа Гора (Родень), Витачів⁵⁶, Лука (матеріали Рудич Т.). Київ у даному варіанті представляють декілька серій з різних могильників міста: Київ

⁴⁵ Там само. С. 170–185.

⁴⁶ Потехіна І. Д. Краніологічний комплекс... С. 125–149.

⁴⁷ Долженко Ю., Златогорський О. Краніологічні матеріали... С. 11–22.

⁴⁸ Dolzhenko Yu. Craniological characteristics... С. 40–56.

⁴⁹ Долженко Ю. В. Антропологічні матеріали... С. 487–507.

⁵⁰ Білинська Л. І., Долженко Ю. В. Населення Сум... С. 67–89.

⁵¹ Долженко Ю., Мойжес В. Антропологічний аналіз... С. 228–264.

⁵² Долженко Ю. В. Краніологія населення... С. 3–17.

⁵³ Козак А. Д. Новые материалы... С. 243–259;

Козак А. Д. Древнерусское население... С. 226–241.

⁵⁴ Рудич Т. О. Антропологічний матеріал... С. 78–91.

⁵⁵ Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии... С. 138–145.

⁵⁶ Алексеева Т. И. Этногенез восточных... С. 46–68.

1 — «об'єднана серія 10–13 ст.»⁵⁷, Київ 2 — «місто Ярослава» (матеріали Рудич Т.), Київ 3 — «місто Володимира»⁵⁸, Київ 4 — Щекавиця⁵⁹; Київ 5 — збірна серія Подолу⁶⁰, об'єднана серія з давньоруського Чернігова⁶¹, серія з Переяслава, Галича, Звягеля (матеріали Рудич Т.), Пересопниці⁶², Бранешт⁶³. Для порівняння були залучені також три збірні серії давньоруської доби з лівобережних земель. Серії об'єднують матеріали сільських могильників 10–13 ст.⁶⁴

За результатами аналізу найбільші навантаження за 1 фактором несуть: довжина черепа, ширина лоба, ширина орбіт, носа, висота обличчя та носа (додатні), кут носа (від'ємні). Вони розділяють 20,1 % загальної сукупності. За другим фактором найбільші додатні навантаження несуть: висота черепа, орбіт, симотичний та дакріальний покажчики, а найбільші від'ємні — кути горизонтального профілювання обличчя. Вони розділяють 16,6 % сукупності.

За результатами аналізу ми отримали таку картину (рис. 2).

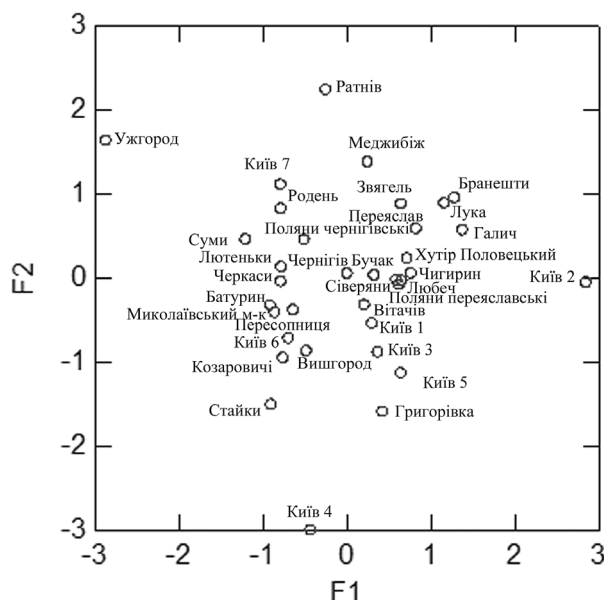

Рис. 2. Міжгруповий статистичний аналіз, жінки

Більша частина серій доби пізнього середньовіччя опиняються в лівій половині

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Козак О. Д. Кияни княжої... С. 330–345.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Рудич Т. О., Козак О. Д. Населення київського... С. 63–79.

⁶¹ Алексеева Т. И. Этногенез восточных... С. 46–68; Долженко Ю. В. Антропологичний склад... С. 49–84..

⁶² Долженко Ю. В., Прищеп Б. А. Антропологичний матеріал X–XIII ст. з Пересопниці. *Вісник інституту археології. Львівський університет*. 2016. Вип. 11. С. 8–16.

⁶³ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского... С. 232–249.

⁶⁴ Алексеева Т. И. Этногенез восточных... С. 46–68.

факторного поля. Вони мають меншу довжину й більшу ширину черепа, що забезпечує більший черепний індекс. Це відбиває процес брахікефалізації, який охопив наші території, та позначається як на чоловічому, так і на жіночому загалі, хоча на чоловічому він означений чіткіше. За 1 фактором серія з Черкас чітко відходить до більшості груп пізнього середньовіччя та раннього модерного періоду. За 2 фактором досліджувані матеріали розташовуються на межі між верхньою та нижньою частинами факторного поля.

Ми можемо відзначити, що жіноча серія з Черкас виявляє найбільшу статистичну й морфологічну подібність, передусім до низки жіночих груп ранньомодерного часу, зокрема Лівобережжя: Лютецька, Батурина, Суми. Деяко далі знаходяться жінки з Верхнього Києва (серія з цвинтаря Михайлівського Золотоверхого монастиря), київського Подолу, Вишгорода.

Якщо звернутися до серій давньоруської доби, що статистично та морфологічно близькі до черкаської жіночої групи, то це лівобережна збірна серія полян чернігівських, Чернігова та територіально досить далекої Пересопниці. Це свідчить на користь того, що у формуванні антропологічного складу населення Черкас могли брати участь жінки, які мали витоки в більш північних серіях давньоруської доби Правобережжя Середнього Подніпров'я і загалом походили з більш північних територій України давньоруської доби.

Обговорення результатів. За результатами аналізу населення черкаського Подолу демонструє статистичну близькість з низкою груп 17–18 ст. як Правобережжя, так і Лівобережжя. Воно зближується з населенням київського Подолу, з лівобережними серіями з сотенного містечка Лютецька та Сумами, меншою мірою з Батурина, правобережних Вишгорода і Стайок. Перелічені групи є статистично близькими, але не тотожними. Це добре продемонстрували результати аналізу з включенням матеріалів давньоруської доби з цих територій.

Для нас важливо, що серед похованих на черкаському Подолі домінували люди, які статистично й морфологічно демонструють подібність до давньоруських груп Правобережжя, передусім Середнього Подніпров'я, та окремих серій з південно-західних територій колишньої Давньоруської держави. Чоловіча серія з Черкас, як і очікувалося, статистично максимально віддалена від давньоруських вибірок Лівобережжя. Однак варто підкреслити, що від останніх максимально дистанціюються також усі серії ранньомодерного часу, й не тільки Правобережжя, але й Лівобережжя. Така картина добре демонструє суттєві зміни у складі чоловічого населення Лівобережжя, що мали місце після монгольської

навали. Частково ці зміни відбувались через переселення частини мешканців з Правобережжя. Приміром, статистична близькість до черкасців лівобережних груп козацької доби з Лютеньок, Сум й Батурина, ймовірніше, відображає досить пізні, постмонгольські, міграції.

Не завжди переселення з Правобережжя були добровільними. Переконливим прикладом є згадки про «великий згін» правобережного населення на Лівобережжя. Пізніше відбувались переселення й у зворотному напрямку. Наслідком таких міграцій може бути статистична близькість жінок з черкаського могильника до низки лівобережних ранньомодерних могильників, а також, що особливо важливо, до більш ранніх давньоруських серій з могильників чернігівських земель.

Переселення призводило до змішування населення, яке часто є передумовою метисації, саме на тих землях, де сьогодні домінує центрально-український (придніпровський) антропологічний тип. Але матеріали 17–18 ст. добре демонструють, що говорити про наявність єдиного антропологічного типу для саме цього періоду й на цих землях ще передчасно. Відбувався процес його формування.

На основі комплексного аналізу 80 груп (10 тисяч осіб) сучасного населення України в 1956–1963 рр., проведеного антропологічною експедицією Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України, було виділено центрально-український (придніпровський) антропологічний тип, який панує сьогодні на Середньому Подніпров'ї, Слобожанщині та Поділлі. До комплексного аналізу входило вивчення соматологічних, одонтологічних, дерматогліфічних і гематологічних ознак⁶⁵. Треба зазначити, що база таких матеріалів доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу населення України істотно менша, аніж та, якою оперували наші колеги в роботі з сучасним населенням. Це є однією з причин того, що час і етапи формування центрально-українського типу тривалий час залишалися під питанням, а погляди дослідників на його складники різнилися.

Судячи з матеріалів, що їх антропологи мають на сьогодні, можна стверджувати, що у 17–18 ст. триває процес уніфікації антропологічних форм, які мають витоки в давньоруських серіях різних регіонів України. На матеріалах краніології ці давні зв'язки ще зчитуються як в чоловічій, так і жіночій частинах населення.

Погляди на участь давніх груп у формуванні антропологічного типу українців розходилися. Валерій Алексєєв вважав, що дуже значну, якщо не переважну, роль у формуванні антропологічного типу українського народу зіграв

⁶⁵ Дяченко В. Д. Антропологічний склад... С. 132; Сегеда С. П. Антропологічний склад... С. 29–33.

морфологічний тип древлян. Не відкидаючи повністю участі в цьому процесі антропологічного типу полян і сіверян, дослідник вважав, що морфологічних обґрунтувань такої участі менше, ніж для визнання спадкових зв'язків між древлянами та сучасними українцями⁶⁶. Т. Алексєєва пов'язувала з українцями переважно західні серії давньоруського часу (тиверців, древлян, волинян) та меншою мірою полян⁶⁷. Т. Рудич вважала, що у формуванні пізньосередньовічного населення Середнього Подніпров'я брали участь переважно вихідці з древлянських, волинських, тиверських, північних галицьких земель, а участь нащадків більш грацильних полянських груп зчитується переважно на жіночих черепах⁶⁸. На превеликий жаль, антропологічні матеріали давньоруської доби північних районів Правобережжя представлені досить фрагментарно. До статистичного аналізу можливо залучити лише одну серію зі Звягеля 13 ст.⁶⁹, тоді як збірні серії древлянських і волинських територій досліджені за короткою краніологічною програмою⁷⁰. Так чи інакше можна говорити про значний масив їх.

Поява нового матеріалу з цвинтаря козацької доби з Черкас дозволила відкоригувати наші уявлення стосовно давніх складників, які брали участь у формуванні населення Середнього Подніпров'я козацької доби.

Серія з Черкас характеризується пропорціями та розмірами черепа, обличчя та його деталей, типовими для слов'янського масиву території України доби середньовіччя та ранньомодерного часу. Горизонтальне профілювання обличчя дозволяє говорити, що за середніми виявами тенденцій до послаблення європеїдності в серії не спостерігається. Цим серія з Черкас відрізняється від груп з Чигирина, Суботова й Вишгорода, де відчуваються домішки, пов'язані з степовими кочовиками⁷¹.

Морфологічно серія з Черкас є дуже далекою від мешканців Кавказу, починаючи від римської доби до ранньомодерного часу. Антропология Кавказу досліджена непогано, регіон представлений значною кількістю серій, що позиціонує різні культурні та етнічні групи. З огляду на відсутність морфологічних аналогій між черкаськими й населенням Кавказу, вдаватися до статистичного аналізу не було особливого сенсу. Однак статистичний аналіз із залученням черкаської групи й серій кавказького регіону (від римської доби до ранньомодерного часу) ми провели,

⁶⁶ Алексєєв В. П. Происхождение народов Восточной Европы. Москва : Наука, 1969. С. 195.

⁶⁷ Алексєєва Т. И. Этногенез восточных... С. 203.

⁶⁸ Рудич Т. О. Населення Середнього... С. 223.

⁶⁹ Рудич Т. О. Антропологічний склад... С. 202–214.

⁷⁰ Алексєєва Т. И. Этногенез восточных... С. 53–56.

⁷¹ Рудич Т. О. Населення Середнього... С. 174.

але цей розгляд зайвий раз підтвердив відсутність між ними морфологічної та статистичної близькості. Вдатися до цього варіанту аналізу нас змусило те, що походження назви Черкаси окремі дослідники пов'язують з Кавказом, також існують писемні згадки про перебування черкесів на цих землях, хоча висловлювалися ще й інші версії походження цього топоніма⁷².

Зауважимо, однак, що могильник 17–18 ст. на черкаському Подолі не представляє населення міста часів заснування та раннього періоду його історії. Інколи генетичні лінії на матеріалах антропології зчитуються досить довго, але варто враховувати одне: могильники одного міста можуть істотно відрізнитися між собою за антропологічним складом. Це напрочуд добре демонструє антропологічний матеріал міста Києва як давньоруської, так і козацької доби⁷³. Люди, пов'язані військовою службою у замку Черкас з козацтвом, могли за антропологічним складом відчутно відрізнитися від міщанського загалу в бік більшої різноманітності. Можливо, в їхньому середовищі чіткіше проявлялися лінії, які пов'язували населення Черкас з вихідцями з більш західних і північних територій, а також зі степовим масивом. Могильник на Подолі, ймовірно, був місцем останнього спочинку міщанського населення торгово-ремісницького посаду. Принаймні травм, пов'язаних з веденням бойових дій, на кістках людей з цвинтаря не знайдено, на відміну, наприклад, від людей з козацького цвинтаря в Чигирині, на яких сліди стріляних і рублених ран залишилися у значній кількості. Ми очікуємо, що антропологічні матеріали з більш ранніх могильників міста, особливо пов'язаних з людьми військових професій, можуть дати дещо іншу краніологічну картину.

Тобто, можемо висувати, що антропологічний матеріал з правобережних придніпровських територій ранньомодерного періоду прогнозовано складний, але представлений у більшому обсязі, ніж в інших регіонах України, що дозволяє скласти більш-менш об'єктивну картину антропологічних змін. До сьогодні він свідчив на користь істотних змін у антропологічному складі населення козацької доби цих земель у порівнянні з давньоруським часом. Для козацької доби краще фіксується присутність у його складі людей, які мали коріння в північних районах України, а також збільшення степової домішки. Давні місцеві середньодніпровські лінії прослідковувалися слабо. Поява нових антропологічних матеріалів 17–18 ст. з Черкас

дозволяє ще раз звернутися до теми антропологічної спадковості населення регіону від княжої до ранньомодерної доби.

Форма черепа в чоловічій серії з Черкас в середньому вияві брахікранна, але в групі фіксуються й доліхокранні форми. Обличчя мезогнатне, його горизонтальне профілювання різке. Орбіти за абсолютними розмірами низькі та вузькі, за орбітним покажчиком вони потрапляють до категорії мезоконхних. Ніс середньої висоти, середньоширокий, за носовим покажчиком він мезориний, кістки носа виступають на межі середніх та великих значень. Перенісся високе.

Черепна коробка жінок у середньому вияві має брахікранну форму. За верхньолицевим покажчиком обличчя відноситься до категорії мезен, але з тенденцією до еуріен. Обличчя ортогнатне, на верхньому рівні профілювання різке на межі з помірним, але на середньому рівні профілювання різке. Орбіти низькі, середньоширокі, а за покажчиком мезоконхні. Ніс низький, середньоширокий, за покажчиком він мезориний. Кут виступу носа на межі середнього й значного.

Результати аналізу добре демонструють неоднорідність населення Правобережжя Середнього Дніпра в період 17–18 ст., що віддзеркалює складність його формування. Чоловіча серія з Черкас найбільш чітко (з урахуванням процесу брахікефалізації) демонструє антропологічні паралелі з окремими серіями давньоруської доби Середнього Подніпров'я та, що особливо важливо, з групами сільського населення земель, які колись належали полянам (Бучак, Козаровичі). З серій ранньомодерного часу морфологічно й статистично черкаська чоловіча серія досить близька до окремих правобережних (Київський Поділ) і лівобережних серій (Суми, Лютенька, Батурін). Це добре демонструє розселення правобережного населення на лівобережні землі. Зворотні міграції, можливо, ілюструє краніологія черкащанок, яка має паралелі як у низці лівобережних серій козацької доби, так і в давньоруських (чернігівських) групах лівобережних земель. У черкасців не фіксується відчутних кочових впливів, таких як на могильниках у Чигирині, Суботові, й у Вишгороді.

Говорити про приналежність більшої частини населення Центральної України до одного антропологічного типу станом на 17–18 ст. поки не представляється можливим. Найімовірно центральноруський антропологічний тип, який є сьогодні базовим для населення Придніпров'я, Поділля та Слобожанщини, перебував у стадії формування.

Наприкінці хочемо подякувати редколегії журналу за увагу до проблематики нашого дослідження.

⁷² Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання... С. 213.

⁷³ Рудич Т. О. Населення Середнього... С. 134; Козак О. Д. Кияни княжої... С. 48; Рудич Т. О., Козак О. Д. Населення київського... С. 77.

REFERENCES

- Alekseev, V. P., & Debets, G. F. (1964). *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovaniï*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Alekseev, V. P. (1969). *Proiskhozhdenie narodov Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Alekseeva, T. I. (1973). *Etnogenez vostochnykh slavian*. Moscow: MGU [in Russian].
- Bilyska, L. I., & Dolzhenko, Yu. V. (2012). Naseleunia Sum druhoi polovyny 17–18 st. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, 208–214 [in Ukrainian].
- Buikstra, J., Ubelaker, D. (1994). Standards for data collection from human skeletal remains. *Arkansas Archeological Survey Research Series*, 44 [in English].
- Diachenko, V. D. (1965). *Antropolohichni sklad ukrainskoho narodu*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Diachenko, V. D. (1993). Antropolohichni sklad Kyieva i yoho okolytsi u serednovichchi (11–13 st.). P. P. Tolochko (Ed.), *Starodavnii Kyiv*, 151–166. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. (2012). Antropolohichni materialy mohylnyka kozatskoho chasu Liutenka. In: V. V. Otroshchenko (Ed.). *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkheolohii skhidnoi Ukrainy*, 487–507. Luhansk [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. (2014). Craniological Characteristics of the Baturyn's population in 17–18 centuries. *Nizhynska starovyna. Seriiia «Pamiatkoznavstvo Pivnichnoho rehionu Ukrainy»*, 18(21), 40–55 [in English].
- Dolzhenko, Yu. V. (2014). Antropolohichni sklad davnioruskoho Chernihova. In: I. D. Potiekhina (Ed.), *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 1, 49–84. Kyiv: IA NANU [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V. (2016). Kraniolohia naselennia Kyivskoho Podolu 16–18 st. (mohylnyk po vul. Yurkivska, 3). *Naukovi zapysky Ternopilskoho nacionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seria «Istoriia»*, 2(3), 7–16 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V. (2020). Mohylnyk 12–13 st. Zhvanets na Dnistri za danymy kraniolohii. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriiia «Istorychni nauky»*, 31(70), 134–143 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V., & Pryshchepa, B. A. (2015). Kraniolohiia pokhovannykh v rymo-katolytskomu kosteli sv. Antonii mista Rivnoho 16–17 st. *Arkheolohichni studii Medzhybizh*, 4, 7–16 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V., Pryshchepa, B. A. (2016). Antropolohichni material 10–13 st. z Peresopnytsi. *Visnyk instytutu arkheolohii. Lvivskiy universytet*, 11, 91–112 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu., & Moizhes, V. (2022). Kraniolohiia ta statevo-vikova kharakterystyka pokhovan druhoi polovyny 14–17 st. z tserkvy Uzhhorodskoho zamku [Craniology and Sex-Age Characteristics of the Uzhhorod Castle Church Burials of the second half of 14th–17th centuries]. *Naukovi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, Seriiia «Istoriia»*, 1(46), 216–252 [in Ukrainian].
[https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(46\).2022.257842](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257842)
- Dolzhenko, Yu., & Zlatohorskyi, O. (2016). Kraniolohichni materialy 14–15 st. z rozkopok s. Ratniv. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriiia «Istoriia»*, 1(4), 11–22 [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. S. (1954). *Istoriia Ukrainy-Rusy. Do roku 1340*, 3. New York: Knyhospilka [in Ukrainian].
- Ivakin, H. Yu. (1996). Istorychni rozvytok Kyieva 13 — seredyny 16 st. (istoryko-topohrafichni narysy). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Ivakin, V., Baranov, V., & Diachenko, D. (2022). Serednovichni starozhytnosti baltiv u Porossi. In: Ya. P. Hershnovych, D. S. Hrechko (Eds.). *Arkheolohiia Ukrainy za roky nezalezhnosti*, 349–354. Kyiv: IA NANU [in Ukrainian].
- Kozak, A. D. (2000). Nove materialy iz srednevekovykh slavianskikh mogilnikov Podneprov'ia (Grigorovka, Buchak). In: V. P. Alekseev (Ed.). *Narody Rossii: ot proshlogo k nastoiashchemu. Antropologiiia*, 243–260. Moscow: Novyi sad [in Russian].
- Kozak, A. D. (2005). Drevnerusskoe naselenie Grigorovki po materialam mogilnika. In: V. A. Petrashenko (Ed.). *Drevnerusskoe selo po materialam poselenii u s. Grigorovka*, 226–241. Kiev: Akademperiodika [in Russian].
- Kozak, O. D. (2010). Kyiany kniazhoi doby. Kyiv: Akademperiodyka [in Ukrainian].
- Kushtan, D. P. (2023). Rozkopky na terutorii cherkaskoho Podolu. In: Yu. V. Boltryk (Ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2022*, 323–331. Kyiv: IA NANU [in Ukrainian].
- Kushtan, D., Lastovskiy, V. (2016). *Arkheolohiia ta rannia istoriia Cherkas*. Kyiv; Cherkasy: IA NANU [in Ukrainian].
- Martin, R. (1928). *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: Fisher [in German].
- Motsia, O. P. (2000). Etnichni sklad naselennia pivdenorusskykh zemel. In: P. P. Tolochko (Ed.). *Davnii istoriia Ukrainy*, 3, 497–505. Kyiv: Polihrafknyha [in Ukrainian].
- Orlov, R. S., Motsia, M. P., & Pokas, P. M. (1985). Issledovanie letopisnogo iureva na Rosi i ego okrestnostei. P. P. Tolochko (Ed.). *Zemli Iuzhnoi Rusi v 9–14 vv.* 30–62. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Pokas, P. M. (1988). Antropologicheskaiia kharakteristika pogrebenii. In: E. V. Maksimov, V. A. Petrashenko (Eds.). *Slavianskie pamiatniki u s. Monastyr'ek na Srednem Dnepre*, 136–138. Kiev: Naukova dumka [in Russian].

- Pokhilevich, L. (1864). *Skazanie o naseleennykh mestnostiakh Kievskoi gubernii*. Kiev: Kievo-Pecherskaia Lavra [in Russian].
- Potekhina, I. (2020). Kraniolohichnyi kompleks meshkantsiv mistechka Staiky XVII st. i yoho pokhodzhennia [The Craniological Complex and Origin of the 17th Century Inhabitants of the Town of Staiky]. *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 2, 125–139, Kyiv: IA NANU [in Ukrainian].
- Rudych, T. O. (2003). Antropolohichnyi sklad naseleennia pivnichnykh raioniv Ukrainy 10–13 st. (pravyi bereh Dnipra). *Vita Antiqua*, 5–6, 202–214 [in Ukrainian].
- Rudych, T. O. (2014). *Naseleennia Sereдного Podniprovia 1–2 tysiacholittia za materialamy antropolohii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Rudych, T. O. (2020). Antropolohichnyi material z rozkopok mohylnyka davnioruskoi doby bilia s. Kozarovychi [Anthropological Material from the Excavation of the Cemetery of Kyiv Rus Period near Kozarovychi Village]. I. D. Potekhina (Ed.). *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 2, 78–91, Kyiv: IA NANU [in Ukrainian].
- Rudych, T. O., Kozak, O. D. (2021). Naseleennia kyivskoho Podolu davnioruskoi doby [Population of Kyiv Podil in Ancient Rus Period]. *Arkheolohiia*, 2, 63–79 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.15407/arheologia2021.02.063>
- Seheda, S. P. (2001). *Antropolohichnyi sklad ukrainskoho narodu. Etnohenechnyi aspekt*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy [in Ukrainian].
- Velikanova, M. S. (1975). *Paleoantropologii Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Zinevich, G. P. (1967). *Ocherki paleoantropologii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].

Дата першого надходження статті до редакції: 10.02.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.03.2026.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)